

نوشته‌های اساسی شریعتی

به کوشش
پژوهان عبدالکریمی

نقد و ترجمه

۱۳۹۳

سرشناسه	:	شریعتی، علی، ۱۳۱۲ - ۱۳۵۶.
عنوان و نام پدیدآور	:	نوشته‌های اساسی شریعتی / به کوشش بیژن عبدالکریمی.
مشخصات نشر	:	تهران: نقد فرهنگ، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	:	۶۲۴ ص.
فروست	:	تفکر معاصر ایران؛ ۱.
شابک	:	۹-۶-۹۳۷۷۸-۹۶۴-۹۷۸: ۲۵۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتابنامه.
نمایه	:	نمایه.
موضوع	:	شریعتی، علی، ۱۳۱۲ - ۱۳۵۶.
شماره افزوده	:	عبدالکریمی، بیژن، ۱۳۴۲ - ، گردآورنده
رده بندی کنگره	:	۲۳۳/۷BP /ش ۱۳۹۳۲۵۵۴
رده بندی دهی	:	۲۹۷/۴۸
شماره کتابشناس ملی	:	۳۴۷۹۴۱۱

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

نشانی: پل سیدخندان، خیابان دبستان، کوچه حمیدی، پلاک ۳، طبقه اول
تلفن مرکز پخش: ۶۶۹۱۱۳۹۹ - ۰۹۲۱۶۰۲۳۹۰۱

نام کتاب: نوشته‌های اساسی شریعتی

گردآورنده: بیژن عبدالکریمی

صفحه‌آرایی: خرمشاهی

نوبت چاپ: اول

سال نشر: ۱۳۹۳

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۲۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق محفوظ و مخصوص انتشارات نقد فرهنگ است.

فهرست مطالب

۷.....	مقدمه: ضرورت و روش
۱۷.....	۱. ردّ یابی از خویشتن
۶۱.....	۲. عود هستی (خلقیات و احوالات)
۱۰۵.....	۳. الشریعہ و مراعہ
۱۲۳.....	۴. اندیشه و نظریات اجتماعی
۳۱۹.....	۵. تاریخ ایران اسلام
۳۹۵.....	۶. دین و مذهب
۵۱۹.....	۷. آرمان و ایده‌آل
۵۴۹.....	۸. معنا و غایت
۵۹۹.....	نمایه
۶۰۹.....	کتابنامه و فهرست تفصیلی آثار شریعتی - تاریخ انتشار آنها
۶۲۳.....	مآخذ

هرگاه ملتی منحط می‌گردد و فرهنگش منحرف و فقیر می‌ماند ...
 حیات‌بخش‌ترین معانی و زیباترین چهره‌های انسانی مرگ‌آور و زشت و
 مسخ می‌گردد! علی شریعتی، مجموعه آثار ۳۵، ص ۲۱۷.

مقدمه: ضرورت و روش

تعبیر «نوشته‌های اساسی»^۱ و به تبع آن آثاری چون نوشته‌های اساسی هایدگر، نوشته‌های اساسی نیچه، نوشته‌های اساسی برتراند راسل، نوشته‌های اساسی فروید، نوشته‌های اساسی یونگ، مرز و تغییر و آثار کاملاً شناخته شده‌ای در سراسر جهان‌اند و به آثاری اطلاق می‌شوند که می‌توانند از میان حجم انبوه آثار هر یک از متفکران و نظریه‌پردازان بنام، مجموعه‌ای تهیه شده تلخیص شده و در همان حال تصویری معنادار از کلیت اندیشه وی فراهم سازند تا برای خوانندگانی که برای‌شان به هر دلیل، از جمله شتاب روزافزون زمان در امر سیطره عالم تکنیک‌زده کنونی، فرصت کافی برای رجوع به همه آثار متفکر مورد نظر وجود ندارد، امکان برخورداری از خطوط اصلی و صحیحی از سیمای تفکر وی فراهم شود.

سنت گزیده‌نویسی در تاریخ فرهنگ خود ما نیز وجود داشته است و فرضاً از مثنوی حجیم مولانا جلال‌الدین بلخی منتخبات و گزیده‌های متعدده صورت گرفته که از همه مشهورتر لب معنوی فی انتخاب مثنوی اثر ملا حسین واعظ هروی (متخلص به کاشفی) در سده نهم هجری است و هموست که از منتخب مثنوی مجدداً گزیده دیگری را با عنوان لب لب مثنوی تدوین کرده است.

نوشته‌های اساسی شریعتی گزیده تلخیص‌گونه‌ای از آثار بسیار حجیم و گسترده علی شریعتی (۱۳۱۲-۱۳۵۶)، متفکر معاصر ایرانی است. اندیشه‌ها و آثار این متفکر

یکی از مهم‌ترین میراث‌های فکری، نظری و معنوی به جای مانده از تاریخ ایران معاصر است. آثار گسترده او سرمایه‌های عظیمی معنوی و نظری و در همان حال تفکربرانگیز و چالش‌برانگیز در اختیار ما می‌نهد که از طریق آنها، بر اساس آنها و به واسطه تأمل، حفظ، نقد و حتی گذر آگاهانه از آنها می‌توانیم به برداشتن گام‌هایی در جهت احیا و ظهور سنت تفکر در دیار خویش مبادرت ورزیم. لیکن این اساس نگرانی وجود داشته و دارد که میراث او در گذر زمان و از گزند زمان آسیب دیده و فاشی سپرده شود یا صرفاً به بخشی از مرده‌ریگ تاریخ تفکر بدل گردد. فاشی نکنیم که «سنت فکری» صرفاً بر اساس عنصر «استمرار و پیوستگی» و «تداوم» گذشته‌گان قوام می‌پذیرد. این احساس نگرانی و تلاش به منظور حفظ میراث او برای آیندگان از جمله دلایل و انگیزه‌هایی بود که تدوین این اثر را ضرورت می‌بخشید. در حقیقت بودن آثار شریعتی، گستردگی و پراکندگی موضوعی و وجود لحن و وسوسعات خطایی بسیار در این آثار از یکسو و کمبود بیش از اندازه وقت در جهان تکنولوژیک کنونی - جهانی که در آن سیطره «روزمهرگی»^۱ به مقوله‌ای متافیزیکی تبدیل شده است - از سوی دیگر و نیز تغییر افق تاریخی و لذا افق معنایی خوانندگان امروز با دقت تاریخی و معنایی شریعتی و نسل‌های گذشته و در نتیجه سست شدن پیوندهای عاطفی آنان خوانندگان آثار وی با متن آثارش و لذا عدم وجود انگیزه، حوصله و عطش کافی برای پی‌گیری همه آثار شریعتی در کلیت و تمامیت آنها مبادرت ورزیدن به یکسری گزینش و تلخیصی از آثار شریعتی را ضروری می‌نمود. تلاش به منظور غلبه بر کسست تاریخی نسل‌های جدید کنونی و نیز آیندگان با میراث تاریخی خود به طور کلی و با میراث شریعتی به طور خاص و غلبه بر رویه ناپسند سرکوب و تخریب متون و آثار سرمایه‌های فکری و فرهنگی و قهر با آنان و ایجاد انگیزه برای رجوعی دوباره به آنها در جهت خوانشی دوباره و همدلانه و برقراری دیالوگ با این آثار در راستای فهم بهتر آنها از دیگر دلایل و انگیزه‌های تدوین این اثر بوده است.

این کتاب در صدد است اساسی‌ترین نوشته‌ها و مهم‌ترین فرازهای آثار بسیار گسترده شریعتی و در همان حال محوری‌ترین و بنیادی‌ترین مفاهیم، ایده‌ها و بصیرت‌های وی را صرفاً در یک مجلد عرضه نماید. البته سیطره بر همه اندیشه‌ها و آموزه‌های شریعتی امری بسیار دشوار به نظر می‌رسد، لیکن می‌توان مدعی بود که اثر حاضر تصویری بسیار کلی از زندگی، شخصیت، نحوه هستی، چالش‌ها، آثار و اندیشه‌های او را - حتی المقدور بدون قربانی ساختن وجوه یا وجهی اساسی از اندیشه‌های بنیادین وی - آن هم صرفاً بر اساس نوشته‌های خود او در اختیار خواننده قرار می‌دهد. این اثر مجموعه نوشته‌هایی برگزیده از خود شریعتی است، لذا به خلاف نوشته‌های گزارشی یا تفسیری، می‌توان یقین داشت که روح اصلی اندیشه و بیان شریعتی در آن بازتاب دارد. انتخاب این نوشته‌ها و نیز نحوه در کنار هم قرار گرفتن و تدوین آنها به هیچ وجه به طور تصادفی یا دل‌به‌خواهانه صورت نگرفته است. اگر چه سعی لازم و به دلایل مختلف هرمنوتیکی به هیچ وجه نمی‌توان حضور ذهنیت و چشم‌اندازهای خاص گردآورنده را در این گزینش و نحوه تدوین نوشته‌های این مجموعه به نحو بی‌انکار و بی‌لیکن در گزینش و نحوه قرار گرفتن نوشته‌ها و هندسه‌بخشی به آنها روس، ضابط و معیارهایی خاص وجود داشته‌اند که تا حدود بسیاری از اوصاف سلیقه‌ای و دل‌خواه بودن این اثر می‌کاهد. در این تلخیص، بیانات خطابی، احساسی و تهییجی و رنگ‌رنگ‌ها و بیان امثله، که در شرایط تاریخی و به اقتضای زمان خود شریعتی به نحوی بسیار طول در آثارش راه یافته‌اند، به نفع مفاهیم و ایده‌های اساسی، به تمامی کنار گذاشته شده‌اند. در گذر زمان و به دلیل تغییر افق تاریخی و افق معنایی نسل‌های جوان‌تر کنونی در یاس با نسل‌های پیشین و لذا کم‌رنگ شدن روابط عاطفی مثبت - و حتی طهرانی - پررنگ شدن نوعی موضع‌گیری‌های احساسی و عاطفی منفی و چه بسا کینه‌توزانه - نسبت به شریعتی عبارات خطابی و تکرارگویی‌ها چه بسا خود مانعی برای مواجهه با اندیشه‌های بنیادین وی باشند.

فصل نخست کتاب، تحت عنوان «ردّ پایی از خویشتن»، جست‌وجوی

نشانه‌هایی از زندگی شریعتی در آثار خود اوست. این فصل به بیان فرازهای مهمی از زندگی و مناسبات شریعتی بر اساس اشارات بسیار پراکنده خود وی در لابلای آثارش، که در صمیمانه‌ترین لحظات حیاتش، ناخودآگاهانه، همچون ردپایی از یک زندگی در آثارش به جای مانده است، اختصاص یافته است. این فصل معرفت‌یاب، شخصیت و جهت‌گیری‌های بسیار کلی تفکر شریعتی است و آن را می‌توان منزله نوعی زندگی‌نامه خودنوشت وی تلقی کرد. هدف از این فصل نه ارائه یک زندگی‌نامه مبسوط و شرحی کامل از همه فراز و نشیب‌ها یا عرضه یک سالنامه از زندگی شریعتی بلکه انعکاس ساختن مراحل گوناگون زندگی شریعتی از زبان و نوشتار خود او و براساس نشانه‌هایی است که خود او از زندگی‌اش در آثارش برجای گذاشته است. لذا بر این فصل هر چند به طور کلی ترتیب تاریخی مراحل گوناگون زندگی وی رعایت گردیده است اما گاه این ترتیب تابعی از مضامین متن خود شریعتی قرار گرفته، متن وی به بیان تمایل یک نظم تقویمی قربانی نگردیده است.

برخلاف زمانه و روزگار ما که در آن به دامن سیرۀ تفکر متافیزیکی و عقلانیت مدرن و حاکمیت یافتن تفکر نظری گزاره‌محور، مانع از عمل — در معنای عمل وجودی و اخلاقی — شکافی نازدودنی وجود دارد، تفکر متافیزیکی چون شریعتی از سنخ اندیشه‌هایی نیست که صرفاً به نوعی رابطه نظری میان ذهن و دنیا (سوژه و متعلق شناسایی (ابژه) و پاره‌ای مفاهیم و گزاره‌های علمی و حصص محدود شود. روحيات شخصی و احوالات وجودی (اگزیستانسیل)^۱ در تفکری از روح تفکر دینی و شورمندانه شریعتی اهمیتی بسزا داشته، تا آن جا که می‌توان این عناصر را گاه مهم‌تر و اساسی‌تر از بسیاری از آموزه‌ها و اندیشه‌های نظری تلقی کرد. این عناصر وجودی امری نیست که قابل تأویل به پاره‌ای از مفاهیم و گزاره‌های علمی و تئوریک صرف باشند و آنها را صرفاً می‌توان در خطوط سفید متن و لابلای سطور سیاه متن احساس و تجربه کرد. در تفکر متافیزیکی چون شریعتی امر اگزیستانسیل خود همان

نحوه تفکر است، و میان شیوه زیست و نحوه تفکر شکافی نیست. به همین دلیل، یکی از مهم‌ترین اهداف این گزیده این بوده است که با گزینش فرازهایی از نوشته‌های شریعتی به گونه‌ای این عناصر غیرنظری و وجودی تفکر شورمندانه شریعتی را بازتاب دهد. به بیان ساده‌تر، در این اثر کوشش شده است علاوه بر مفاهیم، دیدگاه‌ها و اندیشه‌های نظری شریعتی نحوه بودن و شیوه زیست وی نیز که حکایت‌گر و تحقق هستی‌شناسی (انتولوژی) و تلقی خاصی از هستی، جهان، انسان و نسبت آدمی با جهان است، و نیز کلیتی از روحيات و احوالات وجودی وی و حتی هیات و ارزش‌های ادبی و شاعرانه‌اش، که پژواکی از زیست شورمندانه و شاعرانه او در متن معانی کلمه است، تا حدودی جلوی چشم خوانندگان آید. این مهم فصل دوم کتاب با عنوان «نحوه هستی (خلقیات و احوالات)» برعهده گرفته است.

بازتاب فضا و محیط تاریخی سال‌های زندگی شریعتی به منزله سیاق تاریخی تکوین اندیشه‌های او و مهم این سیاق به عنوان یکی از پیش‌زمینه‌های فهم ایده‌های اصلی او یکی دیگر از اهداف این مجموعه بوده است. هر چند فصل اول، یعنی چکیده‌ای از زندگی‌نامه شریعتی نیز تا حدی به نحوی اجتناب‌ناپذیر، و تلویحاً این هدف را محقق می‌سازد، اما این فصل سود کتاب با عنوان «چالش‌ها و نزاع‌ها» است که هدف مذکور را با محوریت بیشتری دنبال می‌کند.

فصل چهارم، «اندیشه و نظریات اجتماعی»، همان‌گونه که از عنوانش پیداست عهده‌دار بیان بنیادی‌ترین اندیشه‌ها و نظریات اجتماعی شریعتی است که هم حکایت‌گر هسته مرکزی و نیز کلیتی از اندیشه‌های اجتماعی وی و هم بیان‌گر پشتوانه نظری حرکت اجتماعی اوست. فصل پنجم، «تاریخ ایران و اسلام» را می‌توان مهم‌ترین دیدگاه‌های تاریخی شریعتی و تفسیرهای وی از برخی رویدادهای اساسی تاریخ اسلام و ایران است. فصل ششم، «دین و مذهب»، در صدد ارائه تصویری است از درک شریعتی از مقوله دین و تفکر دینی و آنچه وی به منزله اسلام و تشیع می‌فهمد. «آرمان و ایده‌آل» عنوان فصل هفتم، یعنی فصلی است که می‌کوشد انسان و

جامعه ایده‌آل و آرمانی شریعتی را به جلوی چشم آورد. فصل آخر، «معنا و غایت»، در صدد است علاوه بر نشان دادن قدرت هنری و ادبی فوق‌العاده شریعتی، معنا و غایت زندگی از نظر وی و نیز وجوه حکمی، معنوی و شرفی— و لذا غیرتولوژیک غیرایدئولوژیک— تفکرش را آشکار نماید. در پایان نیز در قسمت «ضمیمه» هرست کاملی از آثار شریعتی و تاریخ تألیف آنها در اختیار خوانندگان و پژوهش‌گران قرار گرفته است.

ذکر بارهای کتاب برای روشن شدن روش تهیه این گزیده ضروری می‌نماید. نکته نخست این است که باید توجه داشت سیطره بر همه آثار و اندیشه‌های شریعتی و ارائه گزیده‌ای از آنها، آن صرفاً در یک مجلد، به نحوی که دربرگیرنده همه ایده‌ها و بصیرت‌های متفکرانه‌اش باشد، بی‌شمار است. با این وصف، این کتاب را به هیچ‌وجه نمی‌توان حاصل انتخاب تصادفی و غیرضابطه‌مند از آثار بسیار گسترده و متنوع این متفکر اثرگذار دانست. در این کتاب تلاش و دقت بسیار فراوانی صورت گرفته است تا اکثر قریب به اتفاق اساسی‌ترین ایده‌ها و اندیشه‌های شریعتی منعکس شود، و حتی المقدور از هر گونه تکرارگویی ممانعت به عمل آید. لذا خواننده بعد از خواندن این اثر می‌تواند خود را از این ادعا که بنیادی‌ترین اندیشه‌های شریعتی را مورد مطالعه قرار داده است، محقق بداند. هر چند، خواننده آگاه و هوشیار همواره دل‌نگران این امر خواهد بود که این گزیده کتاب چه حد متأثر از هندسه‌بخشی گردآورنده به اندیشه‌های شریعتی است— امری که به لحاظ هرمنوتیکی انکارناپذیر و در هر گونه گزیده‌ای از این دست اجتناب‌ناپذیر است. با این وصف کوشش بسیار گردیده است که حتی المقدور گردآورنده در متن حضور کم‌تری داشته، خود به مانعی برای مواجهه مستقیم با متن تبدیل نگردد. لذا خواننده می‌تواند تا حدود بسیاری— تا آن حد که مقدورات بشری امکان‌پذیر می‌سازد— مطمئن باشد که به واسطه این اثر به رجوعی مستقیم به آثار و اندیشه‌های شریعتی نایل آمده است. این گزیده می‌کوشد سیمایی دیگرگون از شریعتی در روزگار ما ارائه دهد. این دیگرگونی نه حاصل تلاش گردآورنده به منظور ارائه تصویری متفاوت از متن، بلکه

نتیجه غربت شریعتی در روزگار ما و سرکوب متنی است که پیش روی ماست، بی آن که اراده‌ای معطوف به دیدن و خوانش خود متن آثارش در میان اکثر قریب به اتفاق ما دیده شود.

در هر تله‌ی ضرورتاً بخش‌های بسیاری از متن ناگفته خواهد ماند، به خصوص که لابلای متون محذوف در این تله‌ی گاه بصیرت‌های مهمی، فرضاً بحث از معنا و مفهوم علیت در علوم انسانی و تفاوت آن با معنای علیت در علوم طبیعی یا تفهیم شریعتی از برخی اسطوره‌های یونانی یا توصیفاتی جامعه‌شناختی از رنج بوم‌آفرینایی، دیده می‌شود، لیکن گردآورنده این گزیده می‌تواند به خوانندگان این اثر اطمینان دهد که اگر نتواند مدعی شود که «هیچ» لااقل می‌تواند بگوید: «مگر» موضوعات و ایده‌های اصیل و بنیادینی از شریعتی وجود دارند که در این گزیده بیامده‌اند.

همچنین، بر اساس این اثر که همواره کلیت و پیوستگی یک متن چیزی را آشکار می‌سازد که عبارات پراکنده از بازنمایی آن ناتوانند، لذا هدف این گزیده درست مثل همه نوشته‌های اساسی و آن چنان که مضمون این تعبیر حکایت می‌کند به هیچ وجه این رده است که عباراتی پراکنده، واژه‌نامه یا فرهنگ‌نامه‌ای از مفاهیم موجود در اندیشه شریعتی ارائه دهد، بلکه در این اثر کوشش شده است فرازهایی از نوشته‌ها و بخش‌های مکتوب شریعتی در پیوستگی و کلیت ابی زنده و نه در عباراتی مثله شده عرضه شود. هر چند در مواردی نیز به منظور وحدت‌بخشی به موضوعات مورد بحث، همان‌چون فصل نخست («رد پای از خویشتن»)، به اقتضای پراکندگی و کوتاه بودن متن خود شریعتی گزینش فقراتی کوتاه اجتناب‌ناپذیر بود. همچنین در اظهارات شخصی، بیان مثال‌ها و عبارات تهییجی و احساسی شریعتی — یعنی در همان بخش‌هایی از آثار وی که به ناگزیر در یک چنین گزیده‌آثاری به هیچ وجه و علی‌الاصول نمی‌توانست قرار گیرد — دو نکته اساسی وجود دارد: نکته نخست، روح گفتار، خلوص اخلاقی و معنوی، اروس (عشق)، عناصر افلاطونی و شور و شوق

نهفته در آثار شریعتی است که بخشی تفکیک‌ناپذیر از شیوه تفکر اگزیستانسیل و غیرماتریستیکی اوست. لیکن فصول نخست، دوم، سوم و هشتم، یعنی فصولی که به بیان زندگی‌نامه، نحوه هستی، خلیقات و احوالات، چالش‌ها و نزاع‌ها و نیز معنا و غایت زندگی شریعتی پرداخته‌اند، این نقیصه را کاملاً جبران می‌نمایند. نکته دوم آن است که در قسمت‌های خطابی و تکرارگویی‌های شریعتی ما شاهد نقدهای ریشه‌ای وی از فرهنگ عامه جامعه خود نیز هستیم که بسیار قرار دارند و جهت‌گیری فکری و اندیشه اجتماعی وی را به خوبی نمایان می‌سازند. این توجه به این نقدها بخش بزرگی از اندیشه‌ها و روح مضامین عینی اندیشه‌ها، شریعتی مغفول می‌مانند. غنای سرشار شریعتی و نیز تازیه‌های متعددی که وی پیکر و روح خفته جامعه ما می‌زند (فرضاً زبان طنز و نیش‌دار یا بیان زبانه‌ار بر گرفته از حیات اجتماعی ما، آفریقایی‌ها یا غریبان که برای توضیح اندیشه‌ها، نقاشی‌اش عرضه می‌کند) در این تلخیص از کف می‌رود. لیکن مضامین فصول چهارم، پنجم، ششم و هفتم، یعنی بیان اندیشه‌ها و نظریات اجتماعی و تاریخی، آرمان‌ها و ایده‌ال‌های شریعتی و نیز فهمی که وی از مقولات دین و مذهب دارد تا حدود بسیاری این نقصه را جبران می‌نماید.

به هر تقدیر، علی‌رغم آن که با دقت و وسواس بسیار، کوشش شده است تا هیچ بعدی از شخصیت و اندیشه‌های شریعتی در این اثر مغفول نماند، و همچنین کوشش شده است در تنظیم این گزیده نوعی سیر و دیالکتیک وجودی زندگی و تفکر شریعتی به واسطه آثار خود او نمایانده شود امری که در آثار گسترده، متنوع و پراکنده شریعتی ممکن است برای خواننده ناآشنا و نامأنوس با این آثار هرگز به جلوی چشم نیاید، و به تبع آن نوعی سیر دیالکتیکی در خود خواننده نیز ایجاد شود، بی‌آن که هندسه‌ای تصنعی و خارج از متن به متن تحمیل شده باشد، با این اوصاف، باید توجه داشت که هیچ گزیده‌ای نمی‌تواند جانشینی برای رجوع مستقیم به کلیت و تمامیت متون اصلی مورد نظر باشد.

اگر این کتاب بتواند نه به عنوان جانشین بلکه صرفاً به منزله زمینه و برانگیزنده‌ای برای رجوع مستقیم به آثار خود شریعتی قرار گیرد، خود را در نیل به هدف اصلی خویش کامیاب یافته است.

نشانه‌ها و علامت‌گذاری‌ها

۱. همه عناوین اصلی فصول و اکثر عناوین فرازاها از گردآورنده است. لیکن به منظم تمایزگذاری میان عنوان‌گذاری‌های اینجانب با عناوین موجود در خود متن شریعتی که در این گزیده آمده است به ترتیب از دو گونه حروف ساده و کج (ایرانیک) استفاده گردیده است، با این توضیح که عناوینی که با حروف کج می‌باشند، عناوین موجود در خود آثار شریعتی بوده، بقیه عناوین که با حروف معمولی و غیرکج می‌باشند منتشر به عهده گردآورنده است. با این حال، انتخاب این عناوین نیز به هیچ وجه امری مجبوری و بی‌خواهانه نبوده، بلکه برخاسته از موضوع مورد بحث در خود متن شریعتی است.

۲. یک سطر فاصله موجود است از فایده‌ها (پاراگراف‌ها) به معنای انتقال از یک متن به متن دیگری از شریعتی، اما در همه همان موضع پیشین است.

۳. به منظور ایضاح بیشتر متن یا اصلاح برخی از اغلاط تمام توضیحاتی که توسط گردآورنده به متن افزوده شده داخل دوقلاب () آمده است، لذا مسئولیت آنها بر عهده اینجانب است، اما آن دسته از توضیحاتی که پیش‌اش توسط «دفتر تنظیم آثار شریعتی» یا «مؤسسه بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی» به متن افزوده شده بود داخل دوقلاب کج (/) قرار گرفته است.

۴. نقطه چین (...)‌هایی که به حرف پیش از خود یا بعد از خود چسبیده‌اند، مثل (و...) یا (...و) - در خود متن اثر موجود بوده‌اند و بیان‌گر جافتادگی‌هایی در خود متن، ناخوانا بودن متن دست‌نویس یا غیرقابل تشخیص بودن یک کلمه در نوارهای صوتی ضبط شده است - که مسئولیت همه آنها بر عهده «دفتر تنظیم آثار شریعتی» یا «مؤسسه بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی» بوده است - یا نشانه‌ای از وجود مثال‌های

دیگری است که نویسنده از بیان همه آنها در خود متن خودداری کرده است و معنای «و غیره» می‌دهد.

لیکن نقطه چین (...)هایی که به حرف پیش و پس از خود خود نچسبیده‌اند مثل (شک‌ها و حیرت‌های فلسفی، با مترلینگ، شوپنهاور، اشعار ابوعلاء مُعرى ...) رنگ افتادگی عباراتی است که در متن اصلی وجود داشته، لیکن آگاهانه به دلیل تاخیر متن از بیان آنها خودداری شده است.

۵. م. مولیت به پانویست‌های بسیار محدود این اثر بر عهده اینجانب است، مگر در مواردی که پانویست از خود شریعتی بوده است.

۶. همه از بیانات در این کتاب به مجموعه آثارهای شریعتی است که زیر نظر «مؤسسه بنیاد فرهنگ» ذکر علی شریعتی به انتشار رسیده‌اند. حروف اختصاری «م.آ» مخفف «مجموعه آثار شریعتی»، «د.ب» بعد از آن مبین شماره «مجموعه آثار شریعتی» — که فهرست کامل آنها در بخش ضمیمه و آرس کتاب‌شناسی‌شان در قسمت «منابع» آمده است — عنوان نخست بعد از آن حروف کج عنوان مجموعه آثار و عنوان دوم که داخل «» قرار دارد عنوان مقاله‌ای از مجموعه آثار، وارد نظر است که متن مورد نظر از آن نقل قول شده است.

در پایان لازم است از زحمات بی‌شائبه برخی از دانشمندان عزیز و بزرگوارم، یعنی خانم‌ها مرضیه زارعی نمینی و فاطمه ربانی‌منش و آقایان سید علی حسینی و سید محمد باقر حسینی، و آقایان احمد آرمان‌شکیب که اینجانب را در تایپ یادداشت‌برداری و بسیاری دیگر که از مجموعه آثارهای شریعتی یاری نموده، امکان تنظیم این اثر را فراهم آوردند، سپاس‌گزاری ویژه به عمل آورم.

بیژن عبدالکریمی

بهار ۱۳۹۳